

pet koraka do povesnosti

slobodan antonić

Ideja povesnosti (*Geschichtlichkeit*¹) ili umne vladavine čoveka nad istorijom, nama se danas može učiniti samorazumljivom i filosofski ne mnogo uzbudljivom. Da čovek treba da gospodari ne samo onim što se zbiva u prirodi, već i dešavanjima u sferi ekonomije, društva pa i istorije, danas je verovatno sastavni deo samosvesti čoveka XX veka. Ipak, povesnost je možda najvažnija ideja one duhovne discipline koju nazivamo filosofijom istorije, i kao što će se pokazati u daljem toku rada, i najvažnija novovekovna tekovina čija epohalna snaga oštro raspoloviće čitatelju dotadašnju istoriju.

Svest o filosofskom značaju ideje povesnosti, podrazumeva poznavanje mukotrpнog puta kojim je ljudska misao prošla da bi se do nje uzdigla. Zato danas filosofska interpretacija zbilje koja nije izvršila punu misaonu recepciju ove ideje, na najbitniji način ostaje ispod nivoa koji je od Marksovog vremena samorazumljiva pretpostavka daljeg filosofskog angažmana. Svetskoistorijski posmatrano, put od istorije preko povesti do ideje povesnosti završen je. No ono što je najvažnije ostalo da se uradi, ozbiljenje same ideje, nije moguće izvršiti bez stalno prisutne samosvesti o prednom putu.

PRVI KORAK — GRCI

Grci su učinili onaj prvi i odlučujući korak od istorije ka povesti². Historia rerum gestarum kao istraživanje ranijih ljudskih dogadaja, sastavni je deo grčkog duha i ima dvostruki zadatak: da sačuva od zaborava herojska dela velikih ljudi i da pouči ljude i gradane, karakteru, pravednosti i mudrosti. Klio je istina najvarljivija od svih muza, ali se povest već sa Tukididom jasno razdvaja od književnosti: »Izvršena djela u ratu nisam držao vrijednim opisivati, kako sam ih slučajno od koga doznao, ni kako se meni činilo, nego sam, koliko je mogućno točno, ispitalo svako pojedino djelo i od onih u kojima sam sâm učestvovao i od onih što sam ih od ostalih čuo«³.

No bez obzira na Herodota i Tukidida, Grcima je istorija još uvek nešto spoljašnje, nešto što može imati vrednost samo za individualno iskustvo, bez značaja za opšti poredak stvari. Oni ne uočavaju najpre nikakvu razliku između sveta prirode i sveta istorije. Kružni ritam kosmičkog poretku kao da obuhvata i pravilno kretanje nebeskih tela i ciklično kretanje ljudskih stvari. Istorijsko je zbijanje ponavljanje već dogodenog, bez dramatičnih obrata, skrivenih prelaza ili prekida. Nema ničega novog i nema bitne razlike između onoga što se jednom već dogodilo i onoga što će se dogoditi. Ljudska je priroda nepromenljiva, i zato je istorija neprekidno ponavljanje istih oblika istorijskog i političkog dešavanja.

Stoga grčka filosofija ne samo pojedinog čoveka, već i sav ljudski rod, sa svim njegovim udesima, posmatra samo kao episod, prolazno ubožljavanje većnog svetskog toka koji se ciklično po astronomski utvrdrenom zakonu, zatvara u samog sebe i ishodi iz samog sebe. Čak i Aristotelovo istraživanje redosleda promena oblika političkog života je bez osećanja istorijske dimenzije, kao što i Platonov pokušaj konstrukcije uzorne države ne sadrži ideju napretka čovečanstva.

Svi antički pisci pišu o prošlosti, budućnost jedva da i spominju. Grčki jezik ne poseduje reč za napredak države ili ljudskog roda. Termin prokopē odn. prokóptō, koju je Kiceron preveo sa progressus, ne znači ništa drugo do »probijanjem puta u šumi napredovati«⁴). Pa i Kiceronova reč progressus je ogledalo duhovnog stanja rimskog sveta jer znači »podsticanje da se istraje u jednom određenom poslu«⁵.

I Antička je filosofija odlučno antiistorijska. Znanje o onome što se zbivalo ne može izvirati iz apsolutnih principa većnoga bitka, već na osnovu sećanja, uvida, mnenja, raznih ljudi i pokolenja, pa stoga ono nikako ne može biti epistēmē, već jedino dôxa. Antiistorizam koji vlada grčkim duhom toliki je da Platon piše kao da Herodota uposte nema, a iza Herodota dolazi jedino Tukidid i niko više. Aristotel i poeziju više ceni od istorije, jer je istorija prosti sabiranje iskustvenih činjenica, a poezija iz tih činjenica dolazi do opštevažećih misli i sudova.

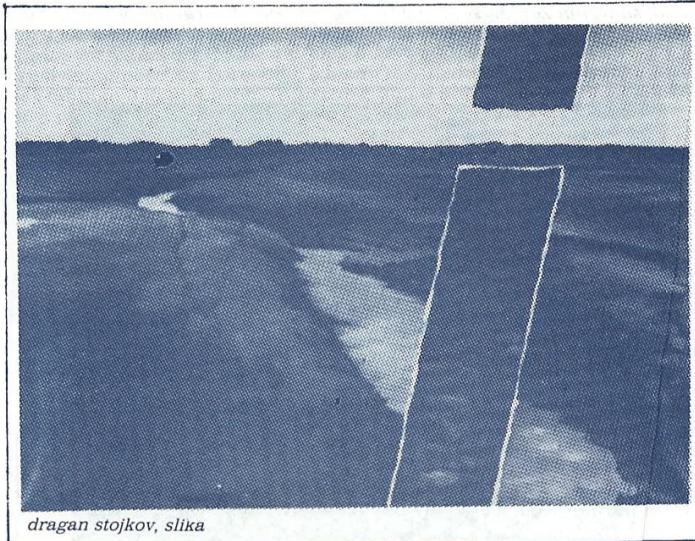
Nužnost i subdina vladaju čovekom i njegovim svetom. Aristotel govori o »prirodnoj« (katá fýsin) promeni jednih držav-

nih oblika u drugi, o kružnom kretanju političkih formi koje se dešava »po prirodi« (fysei), o samoniklosti antičkog polisa. Polibije piše kako je snaga subbine (he týche) vezala zajedno (prós hén ékline mérōs) sva dogadanja u vaseljeni (apanta tēs oikouménēs prágmatā) i primorala ih (énankase) da deluju u jednom pravcu (prós éna kai auton)⁶.

Sve što je bilo u prošlosti zbiva se i danas i zbivaće se u budućnosti. Vergilije u četvrtoj Eklogi o budućnosti peva:

»Alter erit tym Tiphys, et altera quae vehat Argo, Delectos heroas; arunt etiam altera bella, Atque iterum ad Troiam magnus mittetur Achilles«. (Biće tamo jedan novi Tifis i neki novi Argo, da vuku omiljene junake; biće tamo i novih ratova, i veliki će Ahil opet biti poslat u Troju). A Marko Aurelije kaže: »Razumna duša putuje oko celog sveta i kroz prazninu koja ga obavija, pa gleda u benaše potomstvo neće videti ništa novo i kako naši preci nisu videli ništa veće od onoga što smo mi videli. Svet je toliko jednolik, da se za čoveka četrdesetih godina, sasvim osrednje pameti, može reći da je video sve što je prošlo i što će tek da naide«⁷.

Kolingvud navodi dva primera iz grčko-rimske istoriografije koji na najjednostavniji način održavaju istorijski duh antičkog čoveka. Prvi primer je Livije, koji je sebi dao u zadatak da napiše istoriju Rima od nastanka pa do njegovog vremena. No kod njega nema ni reči o procesu stvaranja rimskih institucija ili tipičnog rimskog karaktera. Za njega je Rim jednostavno — večna i nepromenljiva supstancija. »Već od samog početka Rim se javlja pred nama kao nešto gotovo i dovršeno. I do kraja priovedanja on ne pokazuje nikakvu duhovnu izmenu. . . Nastanak Rima, onako kako ga opisuje Livije, bio je nekakvo čudo, to je bilo iznenadno pojavljivanje dovršenog grada, grada kakav je ostao i u kasnijem vremenu«⁸.

dragan stojkov, slika

Drugi primer koji Kolingvud navodi jeste Tacit. Odavno je primećeno da kada Tacit opisuje moralne lomove u ljudskom karakteru, recimo Tiberija pod bremenom imperatorske vlasti, on predstavlja taj proces ne kao izmenu strukture ličnosti, već kao pojavljivanje onih karakternih crta koje su do tog vremena licemerno prikrivane. No Tacit to ne radi niti iz zlobe, niti iz antropološkog pesimizma ili radi lepote priopovedanja. Jednostavno, piše Kolingvud, radi se o tome da je ideja razvitka čovekovog karaktera, ideja koja je inače toliko privlačna za naš, za njega jednostavno metafizički nemoguća. Karakter — to je subjekat dogadaja ali ne i samo dogadjanje. Dogadjanja budui produ, ali »karakteri« delatnika jesu zapravo supstancialni, odnosno večni i nepromenljivi⁹.

DRUGI KORAK — HRİŞĆANSTVO

Hrišćanstvo predstavlja bitni napredak u istorijskom poimanju sveta u odnosu na Grke. Istorija za hrišćanske mislioce ne zna ni za kakvo jednolično ponavljanje ili proticarje u miru ili spokojstvu, ili beskrajno vraćanje istog. Istorija dojila početak i kraj, izvor i smisao, i po prvi put se otkriva kav poprište jednog krajnjeg dramatičnog zbijanja.

Sve do hrišćanstva pitanje smisla celokupne ljučke istorije nikada se nije postavilo. Tako se hrišćanska teologija počinje zanimati za suštinu čitavog svetskog dogadanja, stavljajući pitanje smisla pojedinog ljudskog života u kontekst pitanja celokupnog ljudskog roda. Za hrišćane sada svrhoviti sveukupni smi-

sao svakog dogadaja daje povratak raspetog Spasitelja, koji posle sudenja svetu dovršava pobedu svetla nad tamom konačnim rastavljanjem dobra od zla. Tako istorija dobija svoj cilj i smisao, ona se uobičjuje, poima i bar po duhu postaje čovekova. I ne samo istorija — božijim odredenjem spasenja čoveka kao telosa sveukupne povesti, nije samo usmereno svakog istorijskog kretanja, već i kretanje celokupnog svemira. Čovek postaje cilj i svrha stvaranja čitave prirode, kruna razvića života, njegov gospodar i kralj. Samo radi spasenja u greh palih ljudi Adama, Eve i njihovog potomstva, stvorena je priroda i čitav ljudski čulni svet, koji će nestati sa okončanjem čovekovog istorijskog iskupljenja aktom Strašnoga suda. Tako čovek i njegova sudbina postaju središte svemira, a umesto večnog procesa prirode dolazi drama svetske istorije.

Istorija od Hrista postaje jedna i univerzalna, sa jasno određenim periodima istorijskog zbivanja. Ona je univerzalna jer se radi o spasenju celog ljudskog roda. Ona je periodizovana, jer se spasenje može odigrati jedino u vremenu. Ipak, ma koliko hrišćani imali smisla za istoriju i istorijsku zbivanja, ma koliko da su prvi uočili bitnu razliku između prirode i istorije i prvi razumeli istoriju kao jedinstveni i neponovljivi proces, svetsko zbivanje i hrišćanima ostaje onostrano i spoljašnje. Dogadajima upravlja providenje, planomerma promisao, božiji naum, a sve što se desava unapred je smišljeno i određeno još od postanka sveta. Eusebije Kesarijski (III—VI vek) u delu »Praeparatio Evangelica« dokazuje da je bilo nužno sve što se zbilo u istoriji pre pojave Hrista, da bi se Hrist uopšte pojavio. »Judejska religija, grčka filozofija, rimska pravo, čine tlo na kojem je hrišćansko Otkrivenje jedino moglo da pusti svoje korene i da sazri: da je Hrist bio rođen u bilo koje drugo vreme, svet jednostavno još ne bi bio spreman da ga prihvati!«¹⁰.

TREĆI KORAK — PROSVETITELJI I FRANCUSKA REVOLUCIJA

Iako od XV veka Evropa počinje grabiti golemlim koracima ka budućnosti, iako se istorijska dešavanja toliko ubrzavaju da Pjer de la Rame (1515—1572) sa divljenjem primećuju »da smo za jedan vek (misleći na vreme od 1450 do 1550 — A. S.) videli veći ljudski napredak u prosvećenosti nego naši preci za svih četrdeset vekova!«¹¹, metafizička slika sveta koja svet fiksira u »bitak«, ono što jednostavno jeste, čistu danost, onostranstvo, apstraktnu objektivnost nezavisnu od onoga ko je proučava, živi i dalje u filozofskoj svesti Evrope. Pa i pozitivna nauka koja u tom vremenu uzima zalet za kasnije veličanstvena pregrnuća, prirodu — svet, shvata kao dobro uskladeni mehanizam koji radi sam od sebe, po svojim principima i zakonima, koje čovek valja da upozna i poštue.

Prvi koji su radikalno prekinuli sa metafizičkim i teološkim tumačenjem istorije, prvi koji su jasno shvatili da je istorija sastavljena iz ljudskih dela i da stoga nju čovek čini onakvom kakva ona jeste, bili su francuski Prosvetitelji — istinski duhovnioci prvog ljudskog istorijskog čina — francuske Revolucije. »Umeto da prihvate jezik nužnosti, kome se hrišćanstvo takode priklonilo, makar što mu je dalo sakralni pečat, oni su progovorili jezikom slobode. Niko pre prosvetitelja nije tako jasno uviđeo da istorija nije nikakav nepromenljivi proces, da njeno kretanje nema strogo utvrđenu putanju, da ne postoji nikakav skriveni plan, nazavistan od svesti i volje ljudi, prema kome bi se ona morala upravljati. Niti je iko tako dobro ocenio da krajnji cilj istorije nije nikakva teorijska zamisao, nikakva apstraktna ideja kojoj je istorija mehanički podredena, prema kojoj se nje-jo kretanje automatski upravlja, već praktično načelo, to jest konkretni ljudski zadatci, najdublji pokretač ljudskog delanja. Utoliko, prosvetitelji nesumljivo zaslужuju da ih nazovemo tvorcima filozofije istorije!«¹².

»Francuska je revolucija svojim djelom od epohalna značaja temeljito srušila takvu »sliku svijeta« čovjekove apsolutne bespomoćnosti spram prirode i njega samoga i postavila čovjeka po prvi put u historiji na njegove vlastite noge (ili »na glavu«, tj. na misao, iz koje želi od sada sve izvesti, kao što kaže Hegel), čime se čovjekovo vlastito praktičko-povijesno dogadjanje pretvara u svijet kao njegovo djelo i njegov proizvod, kao rezultat njegova rada. A ono što francuska revolucija realno čini, to klasična filozofija samoosvješćuje i podiže na nivo izborenog modernog principa života, pa to izvodi na najdublji misaoni način. Tu je zato »mjesto rođenja« istinski čovjekova svijeta!«¹³.

Francuska je revolucija nešto potpuno drugo u svoj dotašnjoj istoriji. Ona je čin slobode čoveka koji je shvatio da može biti slobodan i da treba to da postane. Iako je Aristotel u V knjizi »Politike« dao majstorski prikaz uzroka i raznolikosti revolucija staroga grčkoga sveta, francuska revolucija, nikako medutim, neće da bude samo pobuna, promena grupe na vlasti, ona hoće da iz osnova izmeni čitav ustroj ljudskog života, da oz-

nači takav preokret u istoriji koji će najaviti kraj zlu i bezumlju neupitnosti i puke danosti.

Dotadašnji svet, gde se ono postaje u svojoj samoniklosti i prirodnosti uzimalo kao nepromenjeno i zauvek dano, »odveka-doveka« dešavanja, biva francuskom revolucijom iz osnove uzdrman, a duhovno tlo u kome se revolucija rodila biva uzdigнуто do samosvesti isorijske moći i slobode. Naime, baš u gradanskom svetu koji se rodio u revoluciji, javlja se svest o »prirodnoj granici«, osećanje da je vladavina nužnog, danog, prirodnog, spoljašnjeg, neposredovanog (umom), nešto rdavo, pogubno, nerazumno. Tek u gradanskom dobu čovek biva svestan nepodnošljive tudosti istorije, i tek tada shvata da je mora prisvojiti. I upravo ova svest o granici koja se javlja sa samim početkom gradanske epohe, jeste dokaz da ju je čovek već počeo prekoracivati. »Prirodne su stvari ograničene i jesu samo prirodne stvari, ukoliko ništa ne znaju o svojoj općoj granici, ukoliko je njihova određenost samo jedna granica za nas, ne za njih. Kao granica, nedostatak, nešto se zna, štaviše osjeća samo time što se već jest ujedno s onu stranu njega!«¹⁴.

Svest o prirodnoj granici, jeste na najposredniji način vezana sa novovekovnim gradanskim otkrićem vrednosti slobode. »Sloboda nije uvijek bila centralna kategorija etike. Na vrhu vrednosne hijerarhije antičke etike nije stajala sloboda nego sreća. Gradansko otkriće slobode kao centralne čudoredne kategorije, jeste vrednosni porast koji je zbiljski i objektivan čin i kad bi za ogromnu većinu individuuma bio prisutan samo kao apstraktna mogućnost!«¹⁵. Svest o vrednosti slobode bila je u gradanskom svetu onaj duhovni horizont koji je direktno uslovio zahtev za ozbiljenjem takvog fakticiteta društvenog kretanja, u kome sloboda postoji u stvarnom obliku ustavom i zakonima zajemčene pravne slobode građana.

Da li su svest o slobodi i prirodnoj granici mogli da rezultiraju bilo čime drugim osim epohalnim zahtevom za radikalnim pomeranjem prirodne granice u celokupnom društvenom i istorijskom ustroju? Istoriska situacija postala je zrela za jedan supstancialni prevrat, i prevrat se sa francuskom revolucijom počeo dogadati!

ČETVRTI KORAK — KANT...

Istorijski novum francuske revolucije zbio se u najneposrednijem okruženju jednog filozofskog novuma, ne samo prosvetiteljskim uzdizanjem vrednosti razuma i pravde, već iznad svega Kantovim otkrićem čoveka kao delatnog i slobodnog bića koje u delu ukida nadmoć nužde i slučajnosti nad umom i slobodom. Kant otkriva čoveka kao pre svega praktičko biće, biće koje je u svakom čini ili radnji nužno vodenog svrhama, ciljevima, zadacima, dakle vrednostima koje sam izabira, principima koje sam određuje i sam ih uspostavlja. Kant otkriva čoveka kao autonomni slobodno biće, biće koje može živeti po vlastitim zakonima, kao moralno i opšte biće, čije radnje određuju um i moralni zakon a ne culno-životinska neposrednost i prirodno nagnuće, kao aktivno biće koje dela prema dobru, vrednosti i slobodi, po čemu je njegova uloga u ontološkoj strukturi sveta izuzetna. Određujući čoveka kao ontološki slobodnog, kao slobodnog delatelja koji je u stanju započeti jedan novi poredak stvari u svetu (kauzalitet iz slobode — durch die Freiheit), jedan novi iz stanja u kome su njegova volja i um određujući početak!¹⁶, Kant ukida hiljadugodišnji metafizički primet teorijskog i uvodi potpunu suverenost uma, trebanja i volje u beskonačnom napretku umnosti i dobra u svetu.

Ima li boljeg svedočanstva o duhu celokupne Kantove filozofije od ona dva čuvena odlomka o Prosvećenosti i francuskoj revoluciji? Na pitanje »Šta je Prosvećenost?« Kant odgovara: »Prosvećenost je izlazak čovekov iz stanja samoskrivljene nezrelosti. Nezrelost je nemoc da se svoj razum upotrebljava bez vodstva nekog drugog. Ta je nezrelost samoskrivljena onda kad njezin urok ne leži u nedostatku razuma, nego u pomanjkanju odlučnosti i hrabrosti da se njime služi bez tudeg rukovodenja. Sapere audie! Imaj hrabrosti da se služiš vlastitim razumom! — to je dakle lozinka prosvećenosti!«¹⁷.

»Takva se jedna pojava (kao što je revolucija — A. S.) ne zaboravlja u ljudskoj istoriji, budući da je ona otkrila obdarenost i moć ljudske prirode za bolje, kakvu ni jedan političar ne bi mogao izmudrovati iz dosadašnjeg toka stvari, a koja jedino sjedinjuje prirodi i slobodu prema unutrašnjim principima prava u ljudskom rodu!«¹⁸.

I Kantova ideja o savršenom svetskom gradanskom stanju kao krajnjem cilju istorije, pokazuje Kantovu veru u mogućnost punog ostvarenja umnosti. Ova ideja o stanju u kome svaki čovek na najpotpuniji način potvrđuje svoju ljudskost i slobodu, nije teorijska, nastala posmatranjem fizičkog toka stvari, već praktička, moralna, regulativna ideja ljudskog delovanja.

...FIHTE I ŠELING

I dok Kanta pojam slobode izbija na površinu filosofskog zanimanja, kod Fihtea sloboda dospeva u žiju čitavog filosofskog sistema. U pismu Reinholdu Fihte je napisao: »Moj je sistem od početka do kraja samo jedna analiza pojma slobode«¹⁹, ali još više, Fihtev je sistem svest o ogromnoj vrednosti slobode, svest koja sa žarom hoće potpuno i posvemašnije prekoračenje nužnosti u stvarni lik slobode.

Fihte svoj obrat u temelju filosofije započinje time što umesto onoga što jeste, činjenice (Tatsache), dakle gotovog, danog, predoručnog, polazi od dela kao učinjenje radnje (Tathandlung) u kojoj se kroz ozbiljenje vrednosti, delatnost (koja je usmerena na ono spolja) uzdiže do samodelatnosti (usmerene na ono unutrašnje) — dakle do samosvesti. »Dogmatizam polazi od bitka kao nečega apsolutnoga, a njegov se sistem prema tome nikada ne uzdiže nad bitkom. Idealizam (a pod time Fihte misli svoju filosofiju — A. S.) uopšte ne poznaje bitak kao nešto što za sebe postoji. Drugim riječima, prvi polazi od nužnosti, drugi od slobode«²⁰. »Stoga i nije tako beznačajno, kao što se to nekim čini — da li filosofija polazi od neke činjenice (Tatsache) ili od djelotvorne radnje (Tathandlung) — (tj. od čiste djelatnosti koja ne pretostavlja objekt nego ga sama proizvodi, i gdje dakle djelovanje neposredno postaje djelom)«²¹.

»Ovom će prilikom posve jasno reći: u tome se sastoji bit transcendentalnog idealizma uopće, a bit njegova prikazivanja u nauci o znanosti napose, da se pojmi bitka i ne smatra kao prvi i ikonski pojam, nego samo kao izvedeni, i to pomoću opreke djelatnosti izvedeni, dakle samo negativni pojam. Idealist je sloboda ono jedino pozitivno; bitak mu je prosta negacija slobode«²².

szajko istván, slika

»Ovisi li djelovanje o slobodi, tada moraju doista da o njoj ovise i odnosi i slobodne. Ja sam samo ono što radim. Pomišljam li sad sebe u vremenu, to ja u izvesnom pogledu nisam prije odreden dok u tom pogledu nisam djelovao (ili radio)«²³.

»Ono (Ja — A. S.) je ujedno ono što djeluje i produkt radnje; ono djelatno i oni, što se djelatnošću proizvodi; radnja (Handlung) i djelo (Tat) jesu jedno te isto, a stoga je to: Ja jesam, izraz jedne djelotvorne radnje (Tathandlung)«²⁴.

Dakle, započne li od onoga što jeste, filosofija može doći jedino do dovršenog i zatvorenog bitka, a ako započne od onoga što tek treba biti i od mogućnosti da to što jeste doista i bude, dakle od slobode, »bitak« se otvara i preobražava u ljudski otvoreni svet. Dogmatizam objašnjava svest kroz stvari, i uzima zakone koji su od prirode zatečeni, čime nas faktički osloboda odgovornosti za budućnost, preporučujući nam samo »uskladavanje« ili »prilagodavanje« neumitnostima prirodnih zakona. Idealizam, nasuprot toga, kao ishodišnu tačku sveta uzima slobodu, svest o mojoj odgovornosti za budućnost sveta u onoga što se u njemu dogada. Insistiranje na slobodi kao apsolutnom početku jeste zato zahtev da čovek postane na najdublji način svestan svoje slobode i to upravo pomoću stalne njene upotrebe.

Stoga je sloboda za Fihtea istovremeno:

1) metodološki početak filosofskog promišljanja stvari — da bi se do nečega došlo od toga najpre treba poći;

2) najdragocenija vrednost koju čovek tek treba da postane svestan — stanovište slobode nije jednostavno dano nego se ga tek treba osvojiti, steći, do njega se uzdići;²⁵

3) ono što valja da bude cilj celokupne ljudske delatnosti;

4) istovremeno, i jedino sredstvo ostvarenja toga cilja — sloboda se proizvodi jedino praktikovanjem slobode, jer je oslobođenje od neslobode moguće samo ako sloboda postane princip samog tog oslobođenja.²⁶

A prisustvo slobode makar i u ograničenim sferama jeste najbolji dokaz da je sloboda moguća. Ako je makar jedan čovek sloboden, ako na slobodan način stvara i dela, to je dokaz da čovek može biti subjekt, gospodar svoje slobodne, i svoga sveta, da nema nužnosti koja ne bi mogla biti ukinuta, i da je svet kao duhovna zajednica slobodnih ljudi i te kako moguć.

Ideja istorije kao umne i slobodne vladavine svetskim dešavanjem sa Fihtem dospeva do potpune razgovetnosti. Dok za Kanta još uvek istorija pripada sferi prirodnosti, budući da se mnoštvo volja, interesa i nagnuća prema »skrivenom planu prirode« stupaju u jedinstveni tok prema »savršenom gradanskom poretku«²⁷. Fihte istoriju vidi kao volju za budućnost i kao njeno delatno ozbiljenje. »Istinski i pravi čovjek sam čini povijest, ne možda samo ponavljajući ono što je tu već bilo, nego stvaralački unoseći u vrijeme nešto skroz novo«²⁸. »Cilj zemaljskog prebivanja čovečanstva sastoji se u tome da ljudi u ovom životu usklade slobodno sve svoje odnose sa razumom«²⁹. »Poslednji cilj čovjeka je da sebi podredi sve što je neumno, da njime ovlađa slobodno i po svojim zakonima... Um je u stalnoj borbi sa prirodom; ovaj rat se nikada ne može završiti, ali može i treba ne prestati da slabi uticaj prirode, a da vlast uma postane sve snažnija«³⁰.

Seling, na najodredeniji način nastavlja uzdizanje svesti slobode u istoriji, kritikom onih koncepcija koje beskrajnom uzročno-posledičnom shemom zatvaraju istoriju u kavez potpune odredenosti svega zbivanja. »Iz dedukcije pojma povijesti sada je samo po sebi jasno da ime povijesti isto tako ne služi ni apsolutno bezakoniti kao ni apsolutno zakoniti niz dogadaja; iz toga proizilazi:

a) da ono progresivno, što se misli u svakoj povijesti, ne dopušta zakonitost takve vrste kojom je slobodna djelatnost ograničena na određenu sukcesiju djelovanja koja uvijek vodi natrag u sebe;

b) da uopće ništa što slijedi prema nekom odredenom mehanizmu ili što ima svoju teoriju a priori, nije objekt povijesti. Teorija i povijest potpuno su oprečne. Čovjek ima povijest samo zato što se ono što on čini ne da, ni po kakvoj teoriji, unaprijed proračunati.³¹

Tako sa Kantom, Fihtem i Šelingom, klasična nemačka filosofija, kako to veli Lukač, uspostavlja »novu, prvi put na vijelo dospjelu supstanciju koja će od sada filosofski biti temeljni red i veza stvari: povijest«³². Tako »nove tendenze prema filozofsksom samorazumijevanju čovjeka naponsetku natjeruju na filozofiju povijesti«³³.

PETI KORAK — HEGEL I MARKS

I dok kod Kanta imamo pojam slobode, a kod Fihtea i Šelinga svest o slobodi, kod Hegela se po prvi put i na najznačajniji način u filosofiji javlja svest o svesnoj slobodi, svest o tome da je čovečanstvo postalo svesno i postojanja i vrednosti slobode. Hegelova samsvest slobode na najizričitiji način otkriva novi lik istorijskog senzibiliteta gradanskog doba, lik čovjeka koji je otkrio slobodu i koji zna da je otkrićem slobode učinio prvi korak ka zbiljskoj slobodi.

Cela Hegelova filosofija, od početka do kraja, nije ništa drugo do mišljenje istorije,³⁴ promišljanje onoga što je bilo i što jeste, sabrana samsvest epohe koja zna svoje vrednosti i koja je svesna svoje nadmoći. Hegelova misao sažimajući svest epohe, sada se okreće najpre prošlosti, sa zanimanjem tragajući za korenima, putevima nastanka i razvitka vremena u kome živi Razvijeni i plodni gradanski svet u Hegelu nalazi ne samo brilijantni duh koji će ga dovesti do samsvesti, već i mislioca koji će kroz svoje delo uzdići čitavu jednu epohu do samih vrhunaca istorijske zrelosti. Gradanski svet sa Hegelom široko otvara sopstvene horizonte budućnosti, otkrićem da svet nije dan, već da je onakav kakav ga mi proizvedemo.

Hegel nepogrešivim senzibilitetom modernog čovjeka, samsazumeva svoju misao i misao svoje epohe kao tačno naspramne temeljnim intencijama staroga sveta. Hegel vidi kako Grci žive svet kao bitno nepromenljiv, gotov i dovršen, jer oni ga još ne shvataju kao svoj, kao svoje delo, proizvod umnog i slobodnog čina. »U nastrojenju Starih ležalo je naprotiv to: jer nešto tako jest kako jest, i kako jest tako treba da bude... to je gledište koje se pri usporedivanju antičkog i našeg vremena modernog kršćanskog nastrojenja mora kao odlučno imati u vidu«³⁵.

I dok je stari svet počivao na onome što jeste kao temelju svega zbivanja, doglede novi vek postavlja svet na ono što tek treba da bude kao orientir ili mehanizam dešavanja, na um, slo-

bodu, i vrednost. Od francuske revolucije moderni je čovek naučio da je svetsko zbivanje (Weltgeschichte) ono što on u svome delu ili ne-delu proizvede, i da se svet pravi prema onome što um i sloboda kažu da treba da bude. »Otkako je Sunce na nebui od kako planeti kruže oko njega, nije se vidjelo da se čovjek postavlja na glavu, tj. na misao, i da zbilju izgraduju prema njoj. Anaksagora je prvi rekao da nous upravlja svijetom, ali tek sađa je čovjek došao do spoznaje da misao treba da upravlja duhovnom zbiljom. Prema tome, bio je to (francuska revolucija — A.S.) divan izlaz sunca. Svi su misaoni ljudi sudjelovali u slavljenju te epohe. Uzvišen je zanos vladao u ono vrijeme, entuzijazam duha prostrujoao je svijetom, kao da je tek sada došlo do zbiljskoga pomirenja božanskoga sa svijetom«.³⁶ Stoga Hegelova filosofija, baš kao i Fihteova, nikako ne može više biti oslođena na ono što jeste, na bitak, na gotovu danost = realnost = empiriju = materijalnost, već na ono što tek valja proizvesti, što tek treba da bude — na ideju. A kako valja razumeti Hegelovo određenje idealizma u filosofiji (nasuprot svim kasnijim djamatovskim i histomatskim pripisivanjima i izrugivanjima), najbolje svedoči sam Hegel: »Idealizam filozofije ne sastoji se ni u čemu drugome do u tome, da se ono konačno ne prizna kao istinski postojeće. Svaka je filozofija bitno idealizam, ili ga bar ima za svoj princip, a pitanje je tada samo koliko je taj princip zbiljski proizведен... Opreka idealističke i realističke filozofije stoga je bez značenja. Filozofija koja konačnom opstanku kao takvom pripisuje istinski, poslednji, apsolutni bitak, ne bi zasluživala ime filozofije.«³⁷

Hegelove doprinose samoosvešćenju istorije samo čemo nabrojiti, budući da bi za potpuniji prikaz trebalo napisati čitavu jednu knjigu. Hegel zna:

- 1) da čovek u delu stvara svet a istovremeno i sebe;
- 2) da je čovek najpre svet proizvodio slučajno, stihijno, bez znanja o tome šta se zapravo dešava;
- 3) da je u toj slučajnoj proizvodnji sveta ipak bilo izvesnog smisla, jer je prirođan tok stvari obezbedivao postepen ali siguran napredak;
- 4) da je ovaj napredak u svetu zapravo širenje čovekove vlasti nad svetom;
- 5) da je uporedno sa širenjem čovekove vlasti nad svetom jačala i njegova svest o svetu i sopstvenom gospodstvu nad svetom;
- 6) da je konačno došlo vreme kada je čovek postao svestan istorijskog zbivanja i svoje sopstvene uloge u njemu.

Hegel, uz puno naslanjanje na Kantovo, Fihteovo i Šelingovo razjašnjenje i osvešćenje odnosa jeste — treba i nužnost — sloboda, odlazi korak dalje u samorazumevanju slobode. On zna:

- 1) da sloboda jeste;
- 2) da je sloboda vrednost;
- 3) da ljudi nisu uvek znali da sloboda jeste i da je sloboda vrednost;
- 4) da onaj deo slobode koji još uvek nije ozbiljen može to biti jedino na osnovi već opredmećenih vrednosti, na osnovi već ozbiljene slobode;
- 5) da moderna, građanska, ustavna, dobro uredena država predstavlja istinsko tle objektivne slobode³⁸.

Hegelovo mišljenje istorije nije medutim bilo dovedeno do svojih krajnjih misaonih konsekvensci. Njegova osobina i gusta misao bila je u više značajnih delova nejasna i nedorečena. Prezirući bespomoćnost »apstraktog trebanja« Hegel zamraćuje i potpuno napušta ideju pojmovnog razlikovanja vrednosnog od činjeničnog.

Drugo, Hegelov čuveni slogan »Was vernünftig« = »Sve što jeumno je to je i stvarno, a sve što je stvarno to je iumno«,³⁹ koji je po samoj Hegelovoj oceni suštinski značajan za njegovu interpretaciju svega zbivanja, mogao je da bude shvaćen na najmanje dva suprotna načina:

- 1) sve postojeće jeumno (dobro, vredno, racionalno) naprsto zato što postoji;
- 2) samo ono što jeumno (dobro, vredno, racionalno itd.) zaslužuje da se zove stvarnošću.

Od toga kako se tumačila ova Hegelova sentenca, zavisilo je kojem će se krilu Hegelovih nastavljača pristupiti. Oni koji su usvajali tumačenje pod 1) svrstani su u hegelovsku desnicu, a oni koji su branili tumačenje pod 2) u hegelovsku levicu.

Ključna kritika Marks-a i ostalih mladohegelovaca je i bila upućena upravo u tom pravcu. Marks tako recimo, prigovara Hegelu da stalno meša postojeću državu sa idejom države, ono što konkretno pruska država sada jeste i ono što moderna civilizovana država treba da bude. »Hegel ne zaslužuje prijekor što opisuje bit moderne države takvom kakva ona jest, piše Marks, nego zato što prikazuje ono što jest kao bit države«.⁴⁰ Treće, Hegelova ideja istorije kao logičkog procesa, mogla je biti pročita na kao sud da je sve ono što je u istoriji trebalo da sledi doista i

sledilo, ali i kao iskaz da je sve ono što se u istoriji desilo i trebalo da se dogodi. Hegelovo shvatanje da iako je za predgradansku istoriju osnovno odliče zapravo slučajno dešavanje, istorijski um ipak retrospektivno shvata svoj vlastiti proces oblikovanja kao nužne momente svoga razvitka, rodilo je istorijski objektivizam, ili uverenje u nužnost dosadašnjeg razvoja po određenoj gvozdenoj shemi, čega se nisu mogli oslobođeni mnogi Hegelovi učenici pa i tzv. istorijski materijalizam.⁴¹

I četvrti, i što je najvažnije, Hegel se u celokupnom svom delu ograničio isključivo na razumevanje i tumačenje dosadnje istorije, bez snage da se okrene budućnosti i samu misao (trebanje, filosofiju) učini orudem svesnog oblikovanja buduće istorije. Za Hegela je filosofija još uvek filosofija prošlosti, filosofija koja interpretira, misao koja samo tumači ono što se zbiava bez istinske moći da određuje ono što će se tek zbivati⁴². Čovek je subjekat istorije za Hegela samo retroaktivno, a umna ljudska volja samo slučajno može postati bitna odrednica istorijskog kretanja.

Taj bitan filosofski pomak u temelju mišljenja, od tumačenja istorije do pravljenja istorije, načiniće upravo mladohegelovci, ali pre svega i najbolje od svih sam Marks. Od mišljenja istorije, filosofija postaje promišljanje pretpostavki za proizvodnju istorije i uspostavljanje pune vladavine umnosti i slobode. Razume se, ovo Marksovo prekoračenje Hegela i dalje ostaje na bitnom sledu osnovnog pravca mišljenja klasične nemacke filosofije, dakle onda i samog Hegela. Marksova misao Hegelovu filosofiju ukida ali na hegelovski, dijalektički način — ukidanjem prevazilaženjem (Aufheben) odnosno uključenjem onog najboljeg što je u datom izboren. Marks dakle, nikako ne može biti čitan i razumevan razdvojeno od Hegela (kao i od Kanta, Fihtea, Šelinga). Greške koje je učinio istorijski materijalizam u čitanju i razumevanju Marks-a, svedoči da nema istinske recepcije Marksove misli bez razumevanja Kantove, Fihteeve ili Hegelove misione pozicije. »Nitko nema prava da sebe smatra marksistom, tko nije temeljito prošao misaoni napor i put Kanta, Fihtea i Hegela... Jer tek se u toj misli filozofija iz metafizike pretvara u spekulativno-povjesno mišljenje, na kojem se nivou onda rada i postaje tek mogućom Marksova revolucionarno-prevratnička misao prakse«⁴³. Stoga I. Fečer i ima pravo da veli: Reci mi kakav je tvoj odnos prema Hegelovoj filosofiji pa će ti reći kojoj vrsti marksizma pripadaš⁴⁴.

Marks granicu između sveta nužnosti i sveta slobode, u Kapitalu naziva »prirodnim granicom«, granicom koja prirođeni deli od čovekovog sveta. Zadatak svake istorijske epohe bio je da tu »prirodnu granicu« granicu neslobode i nužnosti, pomeri što dalje napred, a kapitalističko društvo u tom pomeranju doista odlazi najdalje, postižući skoro potpunu vlast nad materijalnom prirodom. Iako se ta granica, dakle mogla uvek povući, iako je »prirodna granica postojala u svim pretkapitalističkim oblicima društva i odlučno uticala na celokupni oblik društvenog ispoljavanja«⁴⁵, tek građansko društvo sa razvijenom materijalnom proizvodnjom nezavisnom od slučajnosti i stihijnosti prirode, rada pretpostavku da se prirodna granica pomeri i tamogde je njen poslednje uporište — u sferi društvenog proizvodnje sveta i čoveka, — u istoriji! Za razliku od kapitalskog sveta gde se »društveni razum afirmaše uvek tek post festum«⁴⁶,umno i slobodno društvo uzdignuće umnost do samog pokretača svega dešavanja — »u građanskom društву vlada prošlost nad sadašnjosti, u komunističkom sadašnjost nad prošlošću«⁴⁷.

»Vlastito podruštvljavanje ljudi, koje je do sada nasuprot njima stajalo kao nešto što im je oktirovala priroda i historija, postaje sad njihovo vlastito slobodno djelo. Objektivne strane sile, koje su do sad vladale nad poviješću, stupaju pod kontrolu samih ljudi«⁴⁸.

Dodatašnja istorija kao prirodno-nužno, haotično i slučajno dešavanje, tako u Hegelovo i Marksovo doba dovršava svoj preobražaj u povest (Geschichte), kao istorija koja kroz nauku i filosofiju poseduje svoju samosvest i postavlja zadatku uspostavljanja povesnosti (Geschichtlichkeit), sveta istorijskog subjektiviteta, sveta u kome racionalan i sloboda čovek upravlja ljudskim zbivanjima.

Ovo revolucionarno samoproizvodnje subjekta istorije, ovo konačno pretvaranje istorije u povesnost, značiće za Marks-a kraj dotadašnje prirodno-slučajne istorije i početak komunizma — svetske zajednice racionalnih i slobodnih ljudi. To, kako kaže Mrks »istinsko rješenje sukoba između čovjeka i prirode, između čovjeka i čovjeka, istinsko rješenje borbe između egzistencije i suštine, između opredmećivanja i samoopredmećivanja, između slobode i nužnosti, između individualuma i roda«⁴⁹, predstavljaće ostvarenje epohalnog sna najvećih i najizvrsnijih mislilaca građanskog doba: »Tada će doći trenutak kad će sunce videti samo slobodne narode, koji priznaju za gospodara samo svoj um, kada će tirani i robovi, popovi i njihova glupa i podmukla oruda postojati samo u istoriji ili na pozornici«⁵⁰. Čežnja

za kraljevstvom sklada u kome svet ne stoji kao stranac protiv čoveka a čovek protiv drugih ljudi, da parafraziramo M. Kunderu, već su i svet i svi ljudi od iste tvari, a vatra što plamti na nebuh ona je ista što gori i u ljudskim dušama — biće konačno zadovoljena!

1) Termin je Hegelova kovanica u nemačkom jeziku (cfr. Kangrga M., *Praksa, vrijeme svijet*, Nolit, Beograd 1984, p. 147). U tekstu je pravljena razlika između istorije, povesti i povesnosti. Istorija (res gestae) je samobitno zbivanje, tj. svo dogadanje u prošlosti ljudskoga roda. Povest (Hegelovo Geschichtie) je istorija reflektovana kroz istorijsku nauku (historia rerum gestarum) kao svet o onome što se zbilo i što je bez ove svetosti haotično i slučajno, i istorija reflektovana kroz filozofiju kao samosvest istorijskih mogućnosti. Povesnost je povest pretvorena u istoriju, tj svet u kome je čovek um kao živi duh ljudskog roda supstancijalni pokretač zbivanja, svet slobode, uma i kreativiteta.

2) Primitivni čovek uopšte nema predstavu o vremenu. »Njegova ničim neuzbudena duša, oseća samo da postoji u datom trenutku, bez ikakvog pojma o budućnosti, ma koliko bliske ona bila, a namere ograničene kao i vidik, jedva dosežu do isteka dana« (Z. Ž. Ruso, »O poreklu i osnovama nejednakosti medju ljudima«, Prosveta, Beograd 1949, p. 126. 3 Tukidid »peleponeski rat«, prev. S. Telar, Matica hrvatska, Zagreb 1957.

4) Majnarić — Gorski, Grčko-hrvatski ili sprski rječnik, Školska knjiga Zagreb 1976, p. 353

5) Radmila Šabalić, Aristofan — pesnik rata i mira; in Aristofan, Žabe, Matica srpska, Novi Sad 1978, p. 22.

6) Polybius, Historiae, I, 4.

7) prema Durant V., »Ognjišta mudrosti«, Narodno delo, Beograd (bez godine izdanja), p. 335.

8) Collingwood R., »The Idea of History«, Oxford University Press, Oxford 1951, pp. 43–44.

9) io.p.44.

10) Collingwood, p. 51

11) cfr. Durant, ibidem, 336.

12) M. Đurić, Horizonti istorije, u »Stijih savremenosti«, SKZ, Beograd 1972, p. 342

13) M. Kangrga, Praksa, vrijeme, svijet, p. 478

14) G.F.W. Hegel, Enciklopedija filozofske znanosti, &60

15) A. Heler, Vrijednost i povijest, Praxis 1/1961, p. 45

16) »Sloboda je moć da neki dogadaj počne sam od sebe«, Prolegomena za svaku buduću metafiziku, u »Dvije rasprave«, Matica hrvatska, Zagreb 1953, p. 105

17) Kant, Um i sloboda, Velika edicija, »Ideja«, Beograd 1974, p. 43.

18) Ibidem, p.

19) Johann Gottlieb Fichtes Leben und Literarischer Briefwechsel — herausgegeben von seinem Sohn J. H. Fichte, 2. Aufl. Leipzig 1962 Band II, p. 279. prema Kangrga, »Etika ili revolucija«, »Nolit«, Beograd 1973, p. 214.

20) J. G. Fichte, Odabrane filozofske rasprave, Kultura, Zagreb 1956, p. 260, beleška

21) Ibidem, p. 219

22) Ibidem, p. 250

23) J. G. Fichte, Das System der Sittenlehre, prema Kangrga, »Etika ili revolucija«, p. 280

24) Ibidem, p. 46

25) O tome Hegel: »Sloboda kao idealitet neposrednoga i prirodnoga ne postoji kaže nešto neposredno i prirodno, nego se naprotiv mora steći i tek zadobiti, i to pomoću beskončnoga posredovanja u negovanju znanja i htjenja. — Filozofija povijesti, »Kultura«, Zagreb 1951, pp. 53–54.

26) Hegel u Filozofiji prava — »Sloboda hoće slobodu« (&21), i »Slobodna volja hoće slobodnu volju« (&27).

27) Cfr. »Ideja opšte istorije usmerene ka ostvarenju svetskog gradanskog potretka«, Um i sloboda, pp. 27–40

28) Fichtes Werke, hrsh. I. H. Fihte, t. VII, p. 368, prema Kangrga, Praksa, vrijeme, svijet, p. 169

29) J. G. Fichte, Grandzüge des gegenwartigen Zeitalters, S. W. Berlin 1846, t. VII, p. z, prema Kareev N.I., Osnovne voprosi filozofije istorije, L. F. Pantaleev, San-Peterburg 1887, vol. I, p. 144.

30) J. G. Fichte, Einige Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten, 1974, Werke 6, pp. 299, 316;

31) F. W. J. Scheling, Sistem transcendentalnog idealizma, Naprijed, Zagreb, 1965, p. 235

32) G. Lukač, Povijest, i klasna svijest, Naprijed, Zagreb 1977, p. 225

33) W. Windelband, Povijest filozofije, Kultura, Zagreb 1957, v. II, p. 309

34) Isto veli i Blok: »Hegel je misilac istorije... Galilej — Njutn ne poznaju nikakvu istoriju; Hegel prvi put posle Vikona ne pozna ništa drugo osim nje. — Subjekt — Objekt, »Naprijed«, Zagreb 1959, pp. 95; 50.

35) G. F. W. Hegel, Enciklopedija filozofske znanosti, &147

36) G. F. W. Hegel, Filozofija povijesti, pp. 399–400

37) G. F. W. Hegel, Nauki logike, BIGZ, Beograd 1976, v. I, p. 153.

38) Sloboda ne može visiti u vazduhu, ona mora imati supstancijalnu osnovu na kojoj će se opredmetiti. »Ideja slobode istorijski postoji samo kao država« (Osnovne crte filozofije prava, &57), jer jedino u organizovanoj društvenoj zajednici čovek može biti slobodan, i jedino država zakonima i ustavom može jamčiti minimum slobode individualuma. Razume se, radi se o gradanskom momentu slobode koji ne sačinjava celu slobodu, ali bez kojeg sloboda uopšte nije moguća, budući da država kroz pravni sistem (»Pravni je sistem carstvo ozbiljenje slobode«, Ibidem, &4) garantuje onaj minimum slobode koji omogućuje ostvarenje svih drugih sloboda — od umetničke do političke.

39) G. F. W. Hegel, Osnovne crte filozofije prava, Predgovor, p. 16

40) K. Marks, Kritika Hegelove filozofije državnog prava, Rad, Beograd 1980, p. 24 (41) Hegel je često nepravilno optuživan da je po njemu istorija završena. Onda se sa njim lako izlazilo na kraj jednostavnim nabranjanjem onoga što se u istoriji dešavalo posle Helegove smrti. Međutim, istorija je za Hegela dovršena logički a ne istorijski. Hegel je izložio strukturu ideje koja se u vremenu ima ostvariti, on zna da čovek mora biti slobodan da bi bio čovek, a kada će se to istorijski dešiti, malo je važno za njega kao filozofa i teoretičara.

42) Za Hegela je filozofija samo »svoje vrijeme mislima obuhvaćeno« (So ist auch die Philosophie, ihre Zeit in Gedanken erfassst) — Osnovne crte filozofije prava, Predgovor, p. 18)

43) M. Kangrga, Sto je marksizam, MRP 1–2/1983, p. 4

44) Fettscher Iring, Das Verhältnis des Marxismus zu Hegel, Marxismusstudien, Dritte Folge, 1960, p. 67, prema G. Sekulić, Filozofija i proletarijat, RU »Veljko Vlahović«, Subotica 1980, p. 23

45) G. Lukač, »Povijest i klasna svijest«, p. 322

46) Marks K., »Kapital«, Beograd 1947, v. II, p. 270.

47) K. M. — F. E., »Izabrana djela«, v. I, p. 28. Kultura, Beograd 1950.

48) F. Engels, »Anti-Dühring«, MED, Prosveta, Beograd 1968, v. 31, p. 298.

49) Dela, v. III, p. 237.

50) Kondor, Esquisse d'un tableau des progrès de l'esprit humain, prema Durant, ib. p. 338.

— 20 polja —

Mi, eto, ne možemo
čak ni da izgovorimo:
»Žito« ili »Hleb«,
jer nam je već i nepca
samelo
lakomo kamenje
što gore klopara.

Veje, veje, jednako veje...

Imaš li sada, Bože,
Reč u kojoj ima
i konja i kuće,
ili će biti hladna,
i na raspuću,
naša večera
u ovim dubokim
i ravnodušnim šumama
tvoje bele misli.

SNEG

Vejavica od pamтивка.
Колики се снег сручи на шуме.
Ако је у свему тој знак,
и у свакој пахуљи,
Bože, не гомилј толико,
не можемо издржати
усов ове bele misli
која се обраћава са твог чела,
ни ми, ни кров
наше трошне коливе у брезу.

BELI GLAS

Gde je konj,
gde put,
gde kuća,
gde bunar,
gde je prsten?
Prešao preko svega,
izbrisao
i natpis na grobu
beli glas
Stvoritelja.

BOJE

Dimitru Manevu

Vrata, vrata, prozori
kuće, semenke, ikre
koji škripe
u prolećnjem podnevju.
Biću je tesno,
kriknuće.

Treba da se otvori.
Eno, puca tanušna linija
izmedu gline i vode —
i potok hući.

Grme boje,
svet nikako da usni.
I grobovi su budni.
Odasvud proviruje ushićeno
božje oko,
peva i neprestan slavi,
ali nikako da zaviri
u sivi trenutak
naše potamne duše.

JASNA NOĆ

Lahor sa zvezda.
Ta jasna noć
što modro svetuća
u prozor...

O jasni glasu
nad jasnim vodama
i usnama Sneača
pod jasenom;

On izgovara
zenicu Boga
jasnovidu i svevideću
kroz strasnu vedrinu

u nama .....

Sa makedonskog prepevala:
Cveta Kotekska